

Åskviggas, älvkvarnar och önskedrömmar

SUSANNA EKLUND, ANDREAS HENNIUS OCH ELISABET PETTERSSON

Att skydda sig mot ont och bevara lyckan i hushållet har genom tiderna varit mycket viktigt och sätten för detta har varit många. De flesta har väl sett hästskor uppspikade över dörrar till boningshus och uthus och diskuterat om öppningen ska hängas uppåt eller neråt för att fungera bäst (fig 1). Även i det arkeologiska materialet hittar man ibland föremål av en viss karaktär eller placerade på ett sådant sätt att de tolkas som lyckobringande talismaner. Det har inte funnits något annat sätt att förklara exempelvis stenåldersyxor i medeltida hus, hästhuvuden nedlagda under golvet i järnålderns boningshus eller redskap och keramikkarl i miniatyrformat placerade i stolphål. Även inom Arkeologi E4 Uppland har det på nästan varje boplatz funnits spår efter sådana önsknings om lycka och välgång. Vi kommer i följande text att lyfta fram några exempel från den uppländska järnåldern.

När huset var världens centrum

Järnåldern är en lång och mycket föränderlig period. Under den äldre delen fanns glest spridda gårdar utspridda i landskapet som ibland samarbetade. Husen byggdes av trä med resta stolpar och lerklinade väggar. Ekonomin baserades på boskapsskötsel och odling. Under den senare delen förtätades bebyggelsen och större bygravfält växte fram, samtidigt som odlingsystemen förändras och hantverket blev mer specialiserat. Genom runstenarnas ristningar vet vi till och med vad vikingatidens människor hette; Hathuvulf och Orökja, Björn och Ingergerd. Öpir ristade runorna.

Boningshuset var navet som allt kretsade kring på gården. Byggandet av ett hus var en relativt ovanlig händelse, som kanske skedde någon gång under varje individs levnad. Det finns mycket som talar för att husbyggnationen fått karak-

Figur 1. Hästskön är en välbekant symbol för att bringa lycka till hushållet. Få tänker på att det kan vara förkristna traditioner som ligger bakom. Foto: Susanna Eklund, SAU.

tären av en övergångsrit som ses som likvärdig med andra sociala förändringar såsom födelse, bröllop och död. Under äldre järnåldern stallades boskapen i samma hus som människorna bodde. Under yngre järnåldern fick man allt fler hus med olika funktioner spridda på boplatser. På gårdsplanen påträffar man lämningar av härdar, avfalls- och förvaringsgropar och ibland brunnar. Nära gården fanns åkrarna och längre bort utmarkens bete.

I en ekonomi med odling och djurhållning kunde missväxt eller sjukdom snabbt leda till svält. Var man oförsiktig fick elden fäste och husen brann upp. För att undvika missöden kunde man placera betydelsefulla föremål i huset, runt om på boplatser, i stensträngar och i brunnar (fig 2). De absolut vanligaste ceremonierna kan kopplas till husets byggande. Troligtvis var nya byggnader tabu tills man med hjälp av olika ritualer invigt och säkerställt det. Magiska föremål har

Figur 2. I denna senneolitiska brunn som undersöktes vid Kyrsta hittades ett nästa helt keramikkrärl. Brunnen hade fyllts igen till hälften innan keramikkrärl hade ställts ned omgivet av en cirkel av stenar. Ovanpå krärl låg en större sten som ett lock. Det omsorgsfulla sätt som krärl deponerats på samtidigt som brunnen fyllts igen, tyder på att man genomfört en ritual för att avsluta brunns användningstid. Samtidigt kanske detta var en nödvändig handling för att kunna gräva en ny brunn med lyckat resultat. Foto: Björn Hjulström, SAU.

lagts ned på strategiskt utvalda ställen som exempelvis under tröskeln, i hörnet vid husets gavel eller invid eldstaden. De stolphål som oftast innehåller rester av

husoffer är de som använts för de kraftiga stolpar som bar upp taket. Dessa stolpar hade en central och kanske kritisk roll när huset restes och det bör därför ha varit

extra viktigt att genomföra ritualer i samband med detta moment. Det har också förekommit ritualer under husets livscykel, exempelvis i samband med utbyggnad och övergivande.

De döda begravdes efter kremering på den närliggande gravplatsen under ett stenkummel. Hur religionen utövades vet vi mycket lite om även om namnen på en mängd av den senare periodens gudar är kända. De aristokratiska asagudarna som Tor och Oden och de mer fruktbarhetsinriktade vanerna med bland annat Njord och hans barn Frej och Freja.

Husoffren kan inte direkt knyts till den fornnordiska uppsättningen med gudar utan snarare till ett vardagligt magiskt tänkande med fruktbarhetskultiska drag. I den nordiska förkristna gudavärlden fanns ett stort anonymt kollektiv av lägre gudaväsen som kallades landvättar. De fungerade som skyddsandar och levde runtomkring människan i kullar, högar, lundar, stenar och vattenfall. Det var dessa som påverkade vardagslivet mest. Landvättarna, precis som senare tiders tomtar och vättar, var lättstöta och det var viktigt att behandla dem väl. I de isländska sagorna finns flera exempel på offer till dessa landvättar.

Skärvor och kärl

Traditionen att sätta ned lerkärl i grunden till nybyggda hus är ett välkänt fenomen från olika kulturer och perioder

världen över. Keramik påträffas också ganska ofta vid arkeologiska utgrävningar i stolphål och härdar. Om det endast rör sig om enstaka skärvor kan det vara svårt att avgöra om de utgör resterna av en medveten handling eller endast har hamnat i stolphålet efter att stolpen har tagits bort. Det finns dock några mycket tydliga exempel på husoffer.

I ett förromerskt hus på boplaten i Kyrsta fanns keramikskärvor som hade lagts ner som offer i ett stolphål. De fem skärvorna, som kommer från samma kärl, låg under en sten vilken i sin tur låg under avtrycket efter trästolpen. Skärvorna måste därför ha hamnat i hålet innan stolpen sattes ned.

I Sydskandinavien, främst i Danmark är det vanligt att man offrat små kopior av större kärl. I ett av husen i Vaxmyra hittades ett sådant miniatyrkärl deponerat i ett av stolphålen i den sydvästra gaveln på huset (fig 3). Lerkärlet hittades ytligt i anläggningen och mycket tyder på att den offrats i samband med att huset övergetts. Huset har daterats till århundradena kring Kristi födelse. Miniatyrerna utgör ofta kopior av de större förrådskärl som man normalt finner på boplatserna. Likheten i form antyder att de små kärlen tillverkats enbart för ritualen. Kärlen fylldes till bredden med mat eller dryck innan de sattes ned i jorden.

Från historisk tid finns det i Danmark dokumenterat en sed att gräva ned små enkla lergrytor under golven på husen.

Figur 3. De offrade miniatyrkärlen utgör ofta kopior av större förrådskärl. Detta hittades i Vaxmyra. Foto: Susanna Eklund, SAU.

Kärlen hade för det mesta vänts upp och ned. Förklaringen till dessa så kallade "jydepotter" var att de skulle skapa bättre akustik i rummet – något som ansågs mycket eftersträvanvärt – särskilt när man dansade eller tröskade på logen. Förmodligen är det nog så att den ursprungliga anledningen till varför man begravde lerkärlen har glömts bort och att man med tiden försökt komma med en mer rationell förklaring till fenomenet.

Järn – värdefullt och skyddande

På boplatsen i Kättsta, i närheten av Storvreta hittade arkeologerna en annan form av miniatyr, nämligen en amulett

Figur 4. Amuletringen från Kättsta. I ett av de andra stolphälen i samma hus hittades en nyckel. En dyr hemförsäkring under vikingatid. Foto: Susanna Eklund, SAU.

med två miniatyrskärar. Amuletten var nedlagd i ett vikingatida hus som daterats till 900-talet (fig 4).

Under yngre järnålder är det vanligt med liknande ringar av järn med små miniatyrhängen just i Mälardalsområdet. Hängena består av antingen små skärar, torshammare, eldstål eller sköldar som är för små för att kunna fylla någon som helst praktisk funktion. Den tydliga kopplingen till Mellansverige brukar förklaras med att den regionen utsattes för en ideologisk och social stress i och med mötet med den nya religionen och att man därför höll fast vid vissa förkristna traditioner, såsom dessa amuletter.

I de förhistoriska husen påträffas också andra järnföremål även om de ofta beva-

rats mycket dåligt. Vid Vallby, söder om Tierp, låg exempelvis en kniv i botten av ett stolphål. I samma hus som man hittade amulettringen i Kättsta påträffades också en nyckel. Detta hus där man lagt ned två järnföremål får sägas vara väl försäkrat. Järn var en dyrbar vara under järnåldern och ett offerat järnföremål representerade ett stort värde.

Mat till gudarna

Djuren var ofta det mest värdefulla man hade på gården. Även om djuren skyddades med hjälp av vissa ritualer kunde de också själva tjänstgöra som offer till exempel då ett hus skulle byggas eller då man anrättade ett måltidsoffer. Denna typ av offermåltider finns beskrivna i de isländska sagorna och annat skriftligt material från tidig medeltid. Tanken med en offermåltid var att det offerade djuret skulle delas mellan gudar och människor. Människorna åt de köttrika delarna av djuret medan de köttfattiga delarna, skallen, svansen och underbenen, deponerades till de högre makterna. På gravfält, offerplatser och boplatser påträffas i synnerhet hästben i kombinationen skallben och underben, vilket betraktas som rester av en sakral måltid.

Ibland påträffas skelett av hela djur, antingen i huset, under golvet eller under en härd. Detta är spår av offer i samband med husbygget och uttryck för denna tradition fanns kvar långt in i historisk tid.

Meningen med dessa mera sentida husoffer var att det offerade djuret skulle tjänstgöra som husets väktare eller skyddsande. Vi vet inte säkert om man också under järnåldern betraktade djuret som husets väktare eller om det istället representerade en värdefull investering i samband med att ett nytt hus byggdes.

Vid en av de tidigaste undersökningarna i E4-projektet undersöktes delar av en järnåldersboplatz vid Mörka backen vid Danmarksby. Nedgrävt under en av härdarna påträffades en stor mängd brända hästben. De brända benen kom uteslutande från köttrika kroppsdelar. Det var påfallande hur omsorgsfullt benen hade tillvaratagits sedan de hade bränts, något som tyder på att de ingick i en händelse med speciell betydelse. Vid undersökningen av boplatzen i Trekanten, söder om Storvreta, framkom en mängd treskeppiga långhus alltifrån bronsålder till mitten av järnåldern. I ett av husen från romersk järnålder – folkvandringstid låg en nästan hel underkäke från svin i botten av ett stolphål. Även i ett närliggande hus från ungefär samma tid hade djurben lagts ned i botten av ett stolphål. Ett helt rörben kom från häst och ett annat, som var halvt, kom från nötboskap. I de båda husen hade man placerat djurbenen på samma ställe, i mitten mot den norra sidan.

I samma hus som man offerat miniatyrkärlet i Vaxmyra, fanns också benrester efter ett litet lamm. Om tanken med offret

faktiskt var att djuret skulle fungera som husets väktare så fanns det en poäng med att begrava ett så ungt djur som möjligt. Man tänkte sig att varelsen skulle tjänstgöra som skyddsande lika länge som dess egentliga livstid skulle ha varat.

Att mala och offra

Sädeskorn utgjorde också ett värdefullt offer. De sädeskorn som finns bevarade fram till våra dagar är de som är brända. Det är mycket möjligt att man även har offrat obrända sädeskorn, men dessa har förstas inte bevarats. Det är vanligt att man hittar små mängder bränd säd i stolphål från förhistoriska hus och i allmänhet utgör dessa fynd rester av den vardagliga verksamheten på platsen. Då brända sädeskorn förekommer i stora mängder, kanske flera kilo i ett enda stolphål, rör det sig om en medveten offernedläggelse. För att fastställa ifall det finns bränd säd eller rester av ogräs och andra växter i stolphålets fyllning gör man en makrofossilanalys. I de fall då man hittar stora mängder bränd säd saknas ofta ogräsfrön, vilket tyder på att säden var tröskad och rensad då den lades ned i stolphålet. Att offra en stor mängd säd som man har lagt ned så mycket arbete på representerar även det ett stort värde för hushållet.

Säden maldes till mjöl genom en malsten eller löpare som gneds mot en ofta

skålformig underliggare. Dessa redskap finns ibland nedstoppade i husens stolphål. I flera av husen i Trekanten fanns malstenar, antingen hela eller i delar. Malstenarnas rundade form är inte den lämpligaste för att stensko ett stolphål med och man kan därför fråga sig varför de ändå så ofta hittas på dessa ställen. Om man istället tänker sig att malstenfragmenten har haft en annan funktion än den rent praktiska, till exempel som skydd mot faror eller för att överföra kraft och fruktbarhet till huset och hushållet, så verkar det genast mera logiskt att finna dessa stenar i stolphålen. Det intressanta med Trekanten är att malstenar påträffades i hus från alla tidsperioder som fanns representerade på platsen, allt ifrån bronsålder till folkvandringstid. I ett av husen från äldre bronsåldern fanns malstenar i två av stolphålen. Det ena stolphålet hade tillkommit i ett senare skede än de övriga och det är möjligt att man då gjort ett nytt offer i samband med att huset byggdes om.

Älvkvarnar och åskviggas

Än mer gåtfull är den sten med en inknackad skålgrop som under romersk järnålder lades ner i stolphålet i ett hus vid Trekanten. Skålgropar eller älvkvarnar är den vanligaste formen av hållristning och har formen en skål eller grop. Älvkvarnarna återfinns främst på hällar

Figur 5. Enligt Olaus Magnus kunde nya silverfyndigheter upptäckas genom blixtar som träffade bergväggar. De fem svarta kilformade föremålen har tolkats som åskviggas som pekar ut tre sådana silverådror. Bild ur Olaus Magnus "Historia om de nordiska folken".

eller stora stenblock ute i naturen men ibland även på mindre stenar. Namnet älvkvarnar visar på den sentida folktron att det var här älvorna malde sin säd. Älvkvarnarna är mycket svårdaterade och har använts i fruktbarhetsriter mycket långt fram i tiden. I Trekanten hade en portabel skålgropssten använts som offer vid husbygget.

Under övergången till järnålder ökar även användandet av stenåldersyxor som husoffer. Ett sådant exempel finns från Långtibble där eggdelen av en simpel skafthålsyx hade lagts ned i stolphålet till en takbärande stolpe till ett hus från äldsta delen av järnåldern det vill

säga nästan 1000 år efter att yxan använts. Kanske kan en yxliknande sten från Trekanten tolkas på samma sätt. Seden att lägga ner yxor från stenåldern i hus kan spåras mycket långt fram i tiden och har då en tydligt skyddsmagisk innebörd. Yxorna kallades allmänt för åskviggas och hittades där åskan slagit ned (fig 5). Tanken var att då blixtar kan krossa och klyva stora träd eller döda människor och djur kan den inte bara bestå av blix och eld utan i änden måste finnas en hård klyvande sten. Åskan slog aldrig ned på samma ställe två gånger och genom att man placerade åskviggas i husen skyddade man gården mot åsknedslag.

Om yxorna haft samma funktion under järnåldern, då åskguden Tor for fram över himlen och slog blixtar med hammaren Mjölner och skapade Tordön, är omöjligt att säga.

Skydd mot onda makter förr och nu

Som det tidigare nämnda exemplet med hästskon så har traditionen att placera lyckobringande föremål i hus funnits långt fram i tiden. Det finns talrika exempel inom folkstro från historisk tid, både i Skandinavien och från resten av världen. Långt in på 1900-talet fanns traditionen att spika upp rovfåglar ovanför staldörren eller ett hundhuvud ovanför ytterdörren som ett skydd mot ont. Ett av de mest effektiva offren var de av levande djur och ibland människor som begravdes på speciella platser, lades in i trösklar eller murades in i väggar. En variant av detta var den så kallade kyrkogrimen som utgjordes av ett levande djur, ofta ett husdjur, som begravdes levande i grunden till en nybyggd kyrka. Järnföremål anses ha haft en skyddande funktion ända in i historisk tid. Järn var ett skydd för odöpta barn där man till exempel kunde lägga en sax i vaggan som skydd mot onda makter.

Denna typ av vardagsmagi fungerade parallellt med den officiella kristendomen och ifrågasattes sällan. När det gäller järnålderns traditioner rör det sig

om materiella lämningar utan några skriftliga belegg eller muntlig tradition. Det kan därför vara svårt att säkert avgöra om dessa arkeologiska fynd är en del av samma tradition som framkommer i senare tiders folkstro. Även om det finns många likheter med förkristna traditioner vore det naivt att tro att de inte hade förändrats av århundraden av kristen påverkan. Det går därför inte att sätta likhetstecken mellan järnålderns och 1900-talets byggnadsoffer. Likheterna är dock så många att det är troligt att det är delar av en tradition som levt kvar långt fram i historisk tid.

Vi i vårt sekulariserade samhälle, betraktar gärna forna tiders magiska/reliigiösa uttryck som vidskepelse. I dåtidens samhälle var dessa handlingar istället ett mycket rationellt beteende; något man gjorde för att skydda sig själv och sitt hushåll från faror och missväxt. Då vi skaffar en hemförsäkring, gjorde forntidens människor ett offer till de makter som kunde skydda och hjälpa.

Litteratur

- Carlie, Anne. 2004. Forntida byggnadskult. Tradition och regionalitet i södra Skandinavien. Arkeologiska undersökningar skrifter no 57. Riksantikvarieämbetet, Stockholm.
- Carlie, Lennart. 1999. "Boplatsoffer under järnåldern – ur ett halländskt perspektiv" I Artelius, Englund och Ersgård (Red). Kring västsvenska hus – Boendets organisation och symbolik i förhistorisk och historisk tid. Institutionen för arkeologi, Göteborgs universitet.
- Jensen, Ola, W. 2002. Forntid i historien. Institutionen för arkeologi, Göteborgs universitet.
- Karsten, Peter. 1994. Att kasta yxan i sjön. En studie över rituell tradition och förändring utifrån skånska neolitiska offerfynd. Acta archaeologicaLundensia. Series in 8° No 23. Lund.
- Paulsson, Tove. 1993. Huset och lyckan. En studie i byggnadsoffer från nordisk järnålder och medeltid. Arkeologiska institutionen, Lunds universitet.
- Rapporter från Arkeologi E4-Uppland

Susanna Eklund och *Elisabet Pettersson* är arkeologer verksamma vid Societas Archaeologica Upsalisensis i Uppsala. *Andreas Hennius* är arkeolog verksam vid Upplandsmuseet. Alla har deltagit i undersökningarna för den nya E4:an.